

ALEXANDRU SIMON*

CAFFA ȘI MOLDOVA LA 1387. PE MARGINEA UNOR NOTIȚE GENOVEZE

La sfârșitul anilor 1380, spațiile nord-pontice își schimbau culorile politice și creștine. Cel mai vizibil aspect al transformărilor, unificând tulburările dintre Avignon și Roma și ciocnirile din Bizanț, a fost apariția uniunii polono-lituaniene, prin acordul de la Krewo (1385). Marea putere păgână condusă de fostul păgân Jogaila, ex-ortodoxul Iacob, acum, din 1386, catolicul Vladislav, trecea la legitimitatea statală catolică¹.

În umbra mutației, „apare” trecerea Moldovei de la faza statală catolică la cea ortodoxă și închinarea ei regatului polon (1387). Iar schimbările acoperă expansiunea sudică a statului din estul Carpaților. În umbra întinsă de acestea, la rândul lor, stau conflictele duse de coloniile genoveze din nordul Mării Negre, pe care, între timpurile hegemoniilor bizantină, tătară și otomană, încercau să o supună unui monopol ligur. Acestei structuri coloniale, preponderent centrifuge în raport cu metropola din Peninsula Italică, îi aparținuse, până spre mijlocul deceniului nouă, și *Cetatea Albă*. Ea devenise de puțină vreme principala ieșire la Marea Neagră a încă tânărului stat moldav².

O sursă

Dintr-un registru notarial de 657 de file și peste zece kilograme greutate, aflat în arhivele republicii genoveze, care acoperă doi ani din activitatea puterii din Crimeea (1386-1387), Caffa, adevărata stăpână a coloniilor genoveze din zonă, o informație reține încă o dată atenția istoriografică. Este vorba de deja, și pe bună dreptate, celebra înregistrare a cheltuielilor făcute de Comuna Caffa cu transportul la Cetatea Albă a doi

* Cercetător științific gradul I, Centrul de Studii Transilvane, Academia Română, Cluj-Napoca; e-mail: alexandru.simon@acad.ro.

¹ Ca principale repere istoriografice: Francesco Surdich, *Genova e Venezia fra Tre e Quattrocento*, Genova, 1970, p. 25-40; John Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantine-Russian Relations in the 14th Century* (= J. Meyendorff, *Rise*), Cambridge, 1981, p. 180-181; Șerban Papacostea, *Byzance et la création de la Métropole de Moldavie* (= Ș. Papacostea, *Byzance*), în *Études byzantines et post-byzantines (EBPB)*, București, II, 1991, p. 133-150; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV* (= V. Spinei, *Moldova*), ediția a II-a, Chișinău, 1992, p. 382-388.

² Din această perspectivă, a se vedea și Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Roma, 1978, p. 88-94, 148, 207-214 (volumul I), 661-663 (volumul II); Ștefan Sorin Gorovei, *Aux débuts des rapports moldo-byzantins*, în „Revue Roumaine d'Histoire” (*RRH*), XXIV, 1985, 3, p. 232-255; Ștefan Andreescu, *The Metropole of Halicz and the bishopric of Asprokastron. A few considerations*, în *EBPB*, IV, 2001, p. 141-151; Ovidiu Cristea, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Brăila, 2004, p. 195-204.

ambasadori, care mergeau la *Constantin și Petru voievod*. De această dată, o mai mare atenție atrag celelalte costuri și canale financiare cafeeze implicate de ambasadă³.

La prima vedere, sunt detalii, privindu-i mai ales pe un bancher, „specializat” în transportul de ambasadori, și pe doi armatori, mai mici. Par aspecte secundare. Odată legate între ele, puse în contextul unui registru neorganizat cronologic, ci aranjat, prima dată alfabetic, iar apoi de circuitul banilor, informațiile redatează ambasada sub 1387⁴.

Penultima filă scrisă a registrului pare elocventă. Pe 25 iunie 1388, a fost plătit responsabilul registrului, *massarul* („magistrat-contabil”) și scribul, Mauro Ottaviano, pentru dubla sa însărcinare, programată între datele de 7 august 1386 și 7 august 1387. Totuși, ambasada, care, inițial, trebuia să plece pe 15 aprilie, ea pornind abia pe 2 mai, a fost probabil finalizată înainte de 13 august. Pe 14 august, Bartholomeo Finamore și Luchino Tartarus erau răsplătiți pentru transportarea ambasadorilor Carollo D’Orto și Illario D’Auria la Cetatea Albă, la Constantin (*Costea*, adică „administratorul moldav al portului”) și la Petru I *Mușat*. Astfel, apare posibilitatea ca solia să fi început în timpul administrației anterioare, cea nouă achitând costurile. Ipoteza este infirmată rapid⁵.

În buna manieră a contabilității *trecento*-ului târziu, registrul este unul cu dublă intrare, pentru credit (datorii făcute și plăți achitate) și pentru debit (datorii de încasat). La „Credit”, sub *E*, la *Expensis*, avem banii, 2.000 de aspri, puțini, comparativ cu drumul, la cursul din acea vreme (12 sommi), dați transportatorilor, după întoarcerea din misiune (14 august), pentru cheltuielile lor. La „Debit”, sub *B*, la *Bartholomeo Finamore*, acesta apare ca dator comunei pentru banii avansați (60 de sommi ori, mai probabil, lire, adică 42 de sommi), pe 2 mai, pentru plecarea sa, din contul lui Spinulla, cont, închis pe 1 septembrie 1387, destinat acoperirii cheltuielilor dintre august 1386 – august 1387. Suma avansată pare să explice banii mai puțini încasați, dar, mai ales, arată

³ Gian Giacomo Musso, *Note d’archivio sulla „Massaria” di Caffa*, în idem, *La cultura genovese nell’età dell’umanesimo* (= G. G. Musso, *Cultura*), Genova, 1985, p. 159 și p. 179, nota 83 (material publicat inițial în „Studiu genovesi”, Genova, V, 1964-1965 [1968], p. 60-98); Ș. Papacostea, *La începuturile satului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în *SMIM*, VI, 1973, p. 45, notele 4-6 (*Aux débuts de l’état moldave. Considerations en marge d’une nouvelle source*, în *RRH*, XII, 1973, I, p. 139-151).

⁴ La finalul primului scurt stagiu arhivistic la Genova (04-08.07.2005), atenția ne-a fost atrasă de articolul lui Aldo Agosto (*Orientamenti sulle fonti documentarie dell’archivio di stato di Genova per la storia dei genovesi nella Russia Meridionale*, în *Genova, la Liguria e l’Oltremare tra Medioevo ed Eta’ Moderna*, vol. III, Genova, 1979, p. 9-38), care, la peste zece ani de când ambasada la Constantin și Petru fusese semnalată de G. G. Musso și la șase ani după ce ea fusese pusă în circuit românesc de Ș. Papacostea, propunea, fără să se refere la contribuția lui Musso (și fără să facă amplele comentarii și descrieri realizate de Musso, mai ales la note), într-o listă cu indicii arhiviste, o ambasadă la Cetatea Albă a acelorași soli, pe 15 aprilie 1387 (Archivio di Stato di Genova (= ASGe), Archivio [respectiv Banco] di San Giorgio (= S.G.), Sala 34 (*Cancellaria*), *Caffae-Massaria*, [cota/registru] 590/1226bis, 1386-1387, c[arta]. 99^v (14 august pentru 13 august; ambasada lui G. G. Musso); c. 390^r (15 aprilie – 2 mai; mențiunea subliniată de Agosto). Cu ocazia cercetării mai extinse (atât cât mi-au permis-o cunoștințele și timpul) a registrului, în cursul noului mic sejur la Archivio di Stato di Genova (26-29.09.2005), lucrurile s-au dovedit a fi departe de a fi atât de simple.

⁵ ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226bis, c. 99^v (14 august; *De Auria*, în registru, circula deja ca Doria și a devenit apoi celebru ca Doria); 316^v (2 mai); 324^r (2 mai); 370 (2 mai); 390 (15 aprilie, apoi 2 mai); 656 (25 iunie 1388; pe 1 august 1388, s-a încheiat controlarea registrului, *ab MCCCLXXXVI*, de către noii gestionari; c. 1^r); 657^r (3 iulie 1387, supra-controlul gestiunii prin consulul Giovanni de Innocentibus: era normal, dat fiind și că Ottaviano a rămas în post după încheierea însărcinării pentru care fusese „angajat” și a cărei durată, dată de rațiuni comerciale estice, merită corelată cu anul bizantin). De la început s-au lăsat spații și pentru „credit” și pentru „debit”, primul firește mai mare, în continuarea secțiunilor (rulajul propriu-zis de capital) fiind așezate anexele cu cheltuielile diverse, de la personal administrativ la întreținere (c. 457^r-652^r). Ele n-au fost completate integral, înainte de toate rubrica „credit” (c. 1^r-247^r; după numerotarea medievală, ea ajunge să coincidă cu cea modernă pe parcurs, și c. 278^r-456^r), rămânând numeroase file albe, inclusiv în interiorul unei secțiuni.

că misiunea n-a avut loc în 1386. Atunci altă administrație, din alt cont, i-ar fi dat bani lui Finamore⁶.

Deși sub 1387, poate fi așezată într-un perimetru cronologic marcat de acordul dintre Republica Ligură și Ivanko fiul lui Dobrotici (27 mai), tratatul dintre Genova și Murad I (8 iunie), pacea dintre Caffa și Hoarda de Aur (12 august), care părea departe în mai, când solii liguri erau trimiși la Constantin și Petru, dar, cu aceeași brigantină, și la Cottobogha, vârful tătar de lance de la Sorkat, și omagiul moldav de la Lvov (5 ori 14 septembrie), misiunea nu este mai ușor de abordat. Pe de o parte, însăși valoarea acestor date pentru Genova este încă subiect de discuție. Pe de altă parte, există cazul moldav⁷.

Apropierea cronologică a soliei caffeze de momentul afirmării politice ortodoxe a Moldovei sub crucea mitropolitului Ciprian la Lvov, sinuoasa relație dintre tulburatul Bizanț și adesea difuza rețea colonială a Genovei deschid calea spre corelații depășind net sfera clară a relațiilor economice și politice implicate „de obicei” de către Cetatea Albă în plan moldav. Și toate acestea „sunt permise” de o solie care a avut un mesaj și un efect încă necunoscute. Iar mai departe este doar o porțiune a Evului Mediu românesc⁸.

I. O epocă

Raporturile genovezo-bizantine n-au fost nici de departe cele mai calme, cu atât mai mult cu cât micul-mare imperiu al romeilor stătea să se prăbușească și din interior. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, crizele cauzate de luptele dintre, inițial și generic, Cantacuzini și Paleologi, erau conectate la evoluțiile din alte trei focare de criză. Peninsula Italică, cu ramificațiile conflictului genovezo-venet, reaprins în anii 1370,

⁶ Sub *G*, îl găsim pe Gasaplo Spinulla (c. 369^v-370^f, prima intrare fiind sub 2 mai), ca platnic al comunei, prin contul de cheltuieli (c. 72^v; îi mulțumim profesorului Giuseppe F. Felloni, curatorul registrelor, care ne-a atras atenția că mențiunile sunt interconectate prin trimiterile făcute la sfârșitul unei mențiuni și ne-a „condus” la contul lui Spinulla), dar și creditor al ei, într-o perioadă foarte grea pentru Caffa, calitate în care îl găsim și la secțiunea *D* (*debitores*) din „credit” (c. 70^v-76^v), între cei cărora noua administrație trebuie să le dea bani (și primise bani, începând cu 2 aprilie; c. 124^v-125^f). La *C* și *I* (sub 2 mai, în ambele cazuri), îi avem desigur pe Carollo (c. 324^f), ca ambasador șef, primind aproape cât Finamore (50 de lire), și pe Illario (c. 390^f) pentru sumele avansate la plecarea (ambii se regăsesc pe lista celor finanțați la/până la data de 2 mai, prin Spinulla, c. 370^f). Nu-i mai avem însă, din motive necunoscute, printre cei care rămân datori comunei după august 1387, ori primesc bani și la întoarcere. Pentru cât de multe mai pot fi încă aflate, mai ales prin intermediul acestor „notițe banale”, un mic exemplu, tot din registrele Caffei, poate fi util. Pe 13 iulie 1381, Caffa avea printre angajați un *scriba communis litteris ungarischis* (*Caffae-Massaria*, reg. 590/1226, 1381-1382, c. 264^f; spre deosebire de reg. 590/1226bis, aici, practic, pe fiecare pagină este indicat anul). Cadrul la Domenico Gioffré, *Il debito pubblico genovese*, în „Atti della Società ligure di storia patria”, Genova, ns, VI (LXXX), 1967, p. 14-19, 22-25; Al. Simon, *Moldova între Vilnius și Moscova. Anii trecerii de la Roma la Constantinopol (1386-1388)*, în *SUBB*, XLVIII, 2003, 1-2, p. 3-57 (= Al. Simon, *Moldova*); V. Spinei, *Moldova*, p. 383-384.

⁷ A se vedea Pasquale Liscandrelli, *Trattati e negoziazioni politiche della Repubblica di Genova (958-1797). Regesti* (= „Atti della Società ligure di storia patria”, ns, I/LXXV), Genova, 1960 (= *Regesti*), no. 675-677, p. 131-132; Constantin Racoviță, *Inceputurile suzeranității polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în *RIR*, X, 1940, p. 245-257; Kate Fleet, *The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies”, London, LVI¹, 1993, p. 13-33; Virgil Ciociltan, *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380-1387*, în „Il Mar Nero”, Roma/Paris, I, 1994, p. 261-278; pe 12 august (poate cu o zi înainte de revenirea lui Finamore la Caffa) s-a făcut pace între Cottobogha, stăpânul Sorkat-ului (la 25 km vest de Caffa), ca reprezentant al Hoardei, și Caffa, care, deodată cu D’Orto și D’Auria, îl trimisese, pe aceeași brigantină, și pe Ieronimo Dragho, ca sol la Cottobogha (ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226bis, c. 324^f). Mai multe sunt însă, și în acest caz, greu de spus.

⁸ Pentru fundalul economic pontic, vezi Ș. Papacostea, *Un tournant de la politique génoise en Mer Noire au XIVe siècle: l’ouverture des routes continentales en direction de l’Europe Centrale*, idem, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale: Maurocastrum (Moncastro) et la route moldave*, în idem, *La Mer Noire carrefour des grandes routes intercontinentales 1204-1453*, București, 2006, p. 193-201, 202-215.

își transmitea undele de șoc peste Dardanele. Transformările balcanice, radicalizate (din 1340-1350), erau facilitate de trei tendințe hegemonice, sârbă, stopată însă relativ rapid, ungară și otomană. În final, dar nu în cele din urmă, tensiunile de la nordul Mării Negre, pe fondul dezintegrării hegemoniei tătare, în special din deceniul șapte al veacului, înlesneau noua ascensiune a Lituaniei și demersurile coloniilor genoveze din Crimeea⁹.

Situația era agravată de corelarea strânsă dintre grijile politice și raporturile dintre ortodoxie și catolicism, dintre taberele din interiorul Bisericii. Interdependența devine și mai clară după începutul Marii Schisme a Occidentului (1378), în a cărei geneză un rol important, „indirect”, l-a avut unirea de la Roma, acceptată de Ioan V Paleologul, cu titlu personal (1369). Tensiunile se intensifică, distanțele dintre centre se reduc, cum și miza politică constituită de tronul patriarhiei ecumenice provoca adaptări și schimbări rapide, îngăduite de încercările Bizanțului de a se salva prin reușite în zone îndepărtate¹⁰.

I.1. Valahiile și Dobrogea

La nivelul tinerelor state românești, în acel timp, de legitimități creștine diferite (1370 – post 1384), simptomatic pentru schimbările în care erau angrenate poate fi cazul stăpânirii dobrogene al lui Dobrotici. Între coordonatele dorinței de a juca, prin poziția posesiunilor sale și în urma experiențelor regionale bizantino-tătare, un rol pivotal în spațiul pontic, Dobrotici atacă de două ori, în 1375/1376 și, mai important, din punct de vedere moldav, în anul 1384, posesiunile genoveze de la nordul Mării Negre. El încerca să profite de pe urma dificultăților avute de Genova și Bizanț, în imediata lor apropiere, probleme pe care încercau să le rezolve, „de la distanță”, prin succesele nord-pontice¹¹.

Țara Românească fusese nevoită să se concentreze spre frontierele ei ungare și bulgare, să treacă, în timp scurt, prin două succesiuni domnești (circa 1377 – circa 1385). În raporturi predominant amiabile cu Dobrotici, *Valahia* sudică a neglijat aparent spațiul dintre Gurile Nistrului și Gurile Dunării. Această întindere de contact era vizată, în mod tradițional, de din nou suzeranul Valahiei transalpine (din 1377), Ludovic I de Anjou¹².

Moldova, vasală Ungariei, tot din 1377/1378, dar tot stat catolic ca și aceasta, se învecina, încă, direct cu principalele zone de interes ale competiției din nordul Dunării,

⁹ Vezi în „Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines” (Prague), Michel Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* (VI, 1935), p. 5-9, și Dimităr Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs* (XVII, 1956, 2), p. 220-275; Bernát L. Kumorovitz, *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata és „török” háborúja*, în „Századok”, Budapest, CXVII, 1983, 5, p. 919-982; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending. A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge, 1994, *passim*.

¹⁰ Orientativ, vezi și Joseph Gill, *Venice, Genoa and Byzantium* (= J. Gill, *Genoa*), în „Byzantinische Forschungen”, Amsterdam, X, 1985, p. 57-73; Norman Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford/New York, 1986, *passim*; Thierry Ganchou, *Autour de Jean VII: luttes dynastiques, interventions étrangères et résistance orthodoxe à Byzance (1373-1409)* (= T. Ganchou, *Jean*), în *Coloniser au Moyen Âge*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 1995, p. 367-385.

¹¹ Nicolae Iorga, *Veneția în Marea Neagră I. Dobrotici*, în *AARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 1043-1065; Anca Ghiață, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală (secolele XIII-XV)*, și Victor Eskenazy, *Din istoria litoralului vest-pontic. Dobrotici și relațiile sale cu Genova*, în *RdI*, XXXIV, 1981, 10, p. 1863-1897, și respectiv 11, p. 2047-2063; Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985, p. 59-64.

¹² Pentru Țara Românească și Ungaria, vezi Gheorghe I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377*, în *RHSEE*, II, 1925, p. 12; Zsigmond Pál Pach, *Die Verkehrsrouten des Levantehandels nach Siebenbürgen und Ungarn zur Zeit der Könige Ludwig von Anjou und Sigismund von Luxemburg*, în *Europäische Stadtgeschichte im Mittelalter und früherer Neuzeit*, Herausgeber Werner Mägdefrau, Weimar, 1979, p. 60-91; Carmen Dumitrescu, *Le voïvode donateur de la fresque de Saint-Nicolas Domnesc (Argeș) et le problème de sa domination sur Vidin au XIVe siècle*, în *RESEE*, XVII, 1979, 3, p. 541-558; Ernest Oberländer-Târnoaveanu, *Quelques remarques sur les émissions monétaires médiévales de la Dobrodja méridionale au XIVe-XVe siècle*, în *RRH*, XXVI, 1988, 1, p. 107-122.

culoarul Oituz – Gurile Dunării și aria portuară de la Gurile Nistrului. Fiecare dintre ele era suprapusă, integral ori parțial, de o agregare de tip statal, mult redusă însă ca dimensiuni față de principalii competitori din regiune. Dezagregarea rețelei angevine, după anul 1382, a mărit sensibil libertatea de mișcare a Moldovei lui Petru I (1375/1377-1391/1392)¹³.

Moldova a ajuns înainte de aprilie-mai 1387 în stăpânirea unei poziții portuare la nordul Mării Negre și, fie în aceeași perioadă, fie în anii care au urmat (până spre 1392), în stăpânirea principalei ieșiri prin Carpații Orientali a comerțului apusean. Este posibil ca, profitând de succesele dintre Carpați și Nistru, de tensiunile din Polonia și Lituania, înainte de 1385-1386, Petru să fi adus sub dominația sa porțiuni din Podolia sud-estică. De ambele maluri ale Nistrului, perdanții ar fi fost astfel Polonia, Lituania și tătarii¹⁴.

I.2. La nordul Mării Negre

Între 1382 și 1385, până la actul de la Krewo, cum Ungaria căzuse pradă războiului civil, Moldova, despre care nu avem vreun indiciu ca, înainte de 1385-1387, să-și fi schimbat statutul de ducat, cunoscut ca atare la 1384, devenise cea mai mare putere catolică din regiune. Este o constatare oarecum surprinzătoare, dar totodată un lucru deloc nesemnificativ în economia epocii. Încreștinarea catolică a Lituaniei, oficiată în 1386, a distrus însă acest statut și a împins spre derizoriu valoarea misionară pe care Moldova ar fi putut-o avea. Iar episcopul de Siret, Andrei, devenea primul episcop de Vilnius¹⁵.

Înainte de situația statală, semnată de omagiul de la Lvov (1387), Moldova era, alături de Genova, ieșită în avantaj din luptele cu Veneția și tătarii, marea câștigătoare în sudul Europei Răsăritene. Colaborarea moldo-genoveză atestată în vremea de legătură dintre realizarea uniunii polono-lituaniene și supunerea Moldovei în fața acesteia este, cel puțin, la fel de importantă ca și cealaltă colaborare schițată la 1386. Este vorba de apropierea dintre Moldova și Moscova, adversara tradițională a Lituaniei, aliată, prin și în scopuri, a Genovei, și autoarea unui șoc militar major pentru lumea tătară (1380)¹⁶.

Schimbară a venit însă curând. Chiar din 1387, anul în care hegemonia pontică a Genovei, dar, un detaliu semnificativ, stat centrifug spre diferență de puterea centripetă venețiană, a părut consfințită, supremația maritimă ligură a început să fie încorsetată de

¹³ Pentru situația moldavă, la Ștefan S. Gorovei, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în *AIIAI*, X, 1973, p. 99-121, respectiv, de cealaltă parte, Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în *SMIM*, X, 1983, p. 9-55.

¹⁴ Gh. I. Brătianu, *Demetrius princeps Tartarorum (ca. 1360-1380)*, în *RER*, IX-X, 1965, p. 39-46; Ș. Papacostea, *La fin de la domination génoise à Licostomo*, în *AIIAI*, XXII¹, 1985, p. 37-42; idem, *Moldova începuturilor între regii Ungariei și Poloniei*, în *RI*, s.n., IX, 1998, 5-6, p. 425-429; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân* (= P. P. Panaitescu, *Mircea*), ediție Gh. Lazăr, București, 2001, p. 25-26; V. Spinei, *Moldova*, p. 383-384.

¹⁵ *DRH*, A. Moldova, vol. I, *1384-1448*, întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu, Leon Șimanschi, București, 1984, nr. 1, p. 1-2; Carol Auner, *Episcopia de Siret (1371-1388)*, în „*Revista Catolică*”, București, II, 1913, 2, p. 240-242; Octavian Iliescu, *Le prêtre accordé en 1388 par Pierre Mușat à Ladislas Jagellon*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 123-138; Jörg K. Hoensch, *Sigismund von Luxemburg (1368-1437). Kaiser and der Schwelle zur Neuzeit*, München, 1996, p. 69-74; și în contextul de față merită remarcat că, cel puțin pentru papalitate (dar cu urmări importante pentru recunoașterea Moldovei ca stat), acceptarea lui Lațcu, la 1370, ca duce, de către curia papală, se leagă de o funcție de tip cruciat îndeplinită de el în lupta cu tătarii (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (= *Hurmuzaki*), vol. I-2, *1346-1459*, București, 1894, nr. 124, p. 160-161; vezi și Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades 1342-1382*, în *SEER*, LXII, 1982, p. 192-208).

¹⁶ Jaroslaw Pelenski, *The Origins of the Official Muscovite Claim to the „Kievan Inheritance”*, în „*Harvard Ukrainian Studies*”, Cambridge, I, 1977, p. 29-52; *Storici sovietici del Levante genovese*, a cura di Anna Prefumo, Genova, 1985; Al. Simon, *Moldova*, p. 33, nota 44; vezi și G. G. Musso, *Russia e Genovesi nel Levante nel Quattrocento. Note su documenti*, în „*Rassegna degli Archivi di Stato*”, Roma, XXV, 1965, 2, p. 229.

evoluția raporturilor din planul forțelor terestre. La marginile apusene și nordice ale Mării Negre, deceniul zece avea să aparțină Poloniei-Lituaniei și Țării Românești¹⁷.

Din punct de vedere istoriografic, în primul rând, rezultatul este apariția unui deceniu moldav în care „minunile catolice” se amestecă cu ortodoxia (1391, post 1395 – ante 1399), stăpânitorii au când posturi antiotomane, precum Roman I (1394), când pro-otomane ca Ștefan I (1395-1396), tot el devenind din dușman al Ungariei, prieten al ei, poate chiar cu posesiuni în Transilvania (1397). Sunt doar câteva exemple. Iar, nici în centrele de care depindea politica moldavă, sigur cea externă, situația nu era mai clară¹⁸.

II. Un parcurs

La moartea lui Ludovic I de Anjou (1382), datorită suzeranității sale și a faptului că și alianțele regelui puteau juca în favoarea lor, Moldova și Țara Românească erau, direct ori indirect, în contact cu Genova. *Superba* trecea deja drept tradiționalul partener politic și comercial al Budei angevine. În acest condiții, raporturilor moldo-genoveze ar putea fi privite și ca o prelungire și o adaptare moldavă a sistemului angevin de relații¹⁹.

Din celălalt bloc, format, în special din rațiuni italiice, „în jurul” Veneției, făceau parte Dobrotici, tătarii și lituanienii. Ultimele două puteri, doar generic o unitate statală, erau expuse ostilității Moscovei și teutonilor, care stabiliseră legături, mai sigure ori mai firave, cu Genova și Buda. Pe ideea presiunii politice, pentru Genova, respectiv Caffa, mai mult decât fața pontică a *Superbei*, cele două *Valahii* (trei cu viitoarea Țara de Jos a Moldovei) și Țaratul de Târnovo contau ca factor de presiune împotriva lui Dobrotici, a cărui flotă pare să fi atacat Caffa, la 1375/1376 și 1384, dar și contra tătarilor²⁰.

II.1. Aria apuseană

În acel timp, în conflictele catolice, Genova pare să fi luat, mai mult decât formal, partea Avignon-ului, fără a renunța și la cea a Romei. În înfruntarea bizantină dintre

¹⁷ Pentru principalele date, a se vedea Bertold Spuler, *Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Großfürstentums Litauen in Südosten gegen die Türken und Tataren*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Stuttgart, VI, 1941, p. 152-170; Roberto S. Lopez, *Venise et Gênes: deux styles, une réussite*, în idem, *Su e giù per la storia di Genova*, Genova, 1975, p. 35-42; Constantin Rezachevici, *Mircea cel Bătrân și Moldova*, în *RdI*, XXXVI, 1986, 8, p. 746-763; Geo Pistarino, *Genova e i Genovesi nel Mar Nero (secoli XII-XV)*, în idem, *I Gin dell' Oltremare*, Genova, 1988, p. 85-130; Flavius Solomon, *Dominație politică și structuri profesionale în Moldova de Jos la vremea întemeierii statului*, în *AIIX*, XXX, 1993, p. 270-272.

¹⁸ *DRH*, D, *Relațiile dintre Țările Române*, vol. I, 1222-1456, îngrijit de Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1976, nr. 102, p. 169; vezi în „Revue des Études Byzantines”, Paris: Vitalien Laurent, *Aux origines de l'Église moldave. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph (V, 1947, p. 158-168)*, *Le triépiscopat du patriarche Matthieu Ier (1397-1410). Un grand procès canonique à Byzance au début du XVe siècle (XXX, 1972, p. 164-166)*; Renate Möhlenkamp, „Ex czeretensi civitate”: *Randnotizen zu einem in Vergessenheit geratenes Dokument*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 124-125; Dan-Ioan Mureșan, *Avant Nicopolis: observations sur la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube (= D.-I. Mureșan, Nicopolis)*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, III, 2004, p. 177-195.

¹⁹ András Kubinyi, *I Lajos király és kora*, în *Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Katalógus*, szerk. Mályusz Elemér, Budapest, 1982, p. 15-36; György Székely, *Magyarország és Buda városa Velence és Genova között a 14.-15. század fordulóján*, în „Tanulmányok Budapest múltjából, Budapest”, XXIII, 1991, p. 9-20; Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London, 2001, p. 214.

²⁰ Pentru ansamblul politic, vezi John W. Barker, *Miscellaneous Genoese Documents on the Levantine World of the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries*, în „Byzantine Studies”, Tempe, VI, 1979, p. 59 și nota 4; precum și Peter Schreiner, *Una principessa bulgara a Genova*, în *Genova e la Bulgaria nel medioevo. Atti delle Giornate Bulgare a Genova, 28-30 ottobre, 1981*, Genova, 1984, p. 223-233.

Andronic IV (†1385) și tatăl, Ioan V, și fratele său, Manuel, *Superba* a optat, mai ales, pentru primul dintre competitori, al cărui fiu, Ioan VII, cu puțin timp înainte de a cuceri puterea, a venit în căutare de sprijin până la Genova (1389). În paralel, republica venetă, viitoarea *Serenissima* se concentra, nu prea delicat oricum, asupra lui Ioan și a lui Manuel. Posibilele urmări moldave ale acestor stări sunt mai mult decât neclare. În sfera posibilităților, o primă ramificație ligură în plan ecleziastic moldav ar fi însă catolică²¹.

Între 1382 și, probabil, toamna lui 1385, după cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Bonifaciu IX (1389), succesorul lui Urban VI, care se opusese inițial hotărât mutării lui Andrei de la Siret la Vilnius, Andrei fusese supus, la Siret, presiunilor Avignon-ului. El, printre altele, fost capelan al reginei Elisabeta, mama lui Ludovic I, „nu prea era” însă omul Moldovei, principala forță catolică, cu numele, din zonă. În acest context, este de presupus că Avignon-ul a luat legătura cu Petru, în paralel, cel puțin (dacă nu pentru blocarea lui Andrei), cu contactarea prelatului, altfel, aparent, arareori prezent la Siret²².

Datele romane sunt însă parțiale și tonul scrisorii din 1389 prea insinuant. Poziția, destul de neclară, a dominicanilor, protejării Margaretei, mama lui Petru, și partenerii orientali ai Genevei, în lupta dintre Avignon și Roma, nu ne permite să lărgim ipoteza. Apare totuși o cale care, datorită convertirii Lituaniei sub egida Romei și a probabilei dorințe moldave a unui statut statal superior mai ușor de obținut de la centrul din Franța, decât de la cel din Peninsula Italică, dependent de sprijinul monarhilor, de tradiție, ungară și polonă, pare să conducă la o strângere a relațiilor dintre îndepărtatele Avignon și, poate deja, Suceava, nu Siret, vechea, mai sigura, capitală a statului catolic moldav²³.

1385-1386 au adus dezastrul și pentru Avignon și pentru Moldova. Roma câștiga tot, ceea ce nu era încă masiv ortodox sau musulman, în Răsărit. Polonia-Lituania era

²¹ *Regesti*, no. 660, p. 129 (1382); no. 669-671, p. 131 (1385-1386); vezi în „*Orientalia Christiana Periodica*”, Roma: J. W. Barker, *John VII in Genoa: A Problem in Late Byzantine Source Confusion* (XXVIII, 1962, 2, p. 213-238), Julian Chrysostomides, *John V Palaeologus in Venice (1370-1371), and the Chronicle of Caroldo: A Re-interpretation* (XXXI, 1965, 1), p. 83; Nikos Oikonomides, *John VII Palaeologus and the ivory pyxis at Dumbarton Oaks*, și Elisabeth Zachariadou, *John VII (alias Andronicus) Palaeologus*, în „*Dumbarton Oaks Papers*”, XXXI, 1977, p. 329-337, 339-342; Sergej Pavlovič Karpov, *L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti politici, diplomatici e commerciali*, Roma, 1986, p. 95-99; după ce a cucerit puterea (1390), Ioan VII a fost adoptat de Manuel II ca fiu și succesor, conflictul fiind temporar închis.

²² *Acta Bonifacii Papae IX* (= „*Monumenta Poloniae Vaticana*”, VIII), editat Edmundus Dugopolski, vol. I, 1389-1391, Cracoviae, 1939, nr. 85, p. 75-76 (este doar o ediție parțială); *DRH*, A., vol. I, nr. 1, p. 1; Gheorghe I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1940, p. 68, 82, 85; Oskar Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East-Central Europe*, New York, 1991, p. 184, notele 29-30.

²³ Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârnamare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, coordonator Nicolae Stoicescu, București, 1980, p. 185-191 (după anii 1380, Margareta a rămas/revenit în relații bune cu Roma); Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles* (= C. Delacroix-Besnier, *Dominicains*), Roma, 1997, p. 31-32; D.-I. Mureșan, *Le Patriarcat œcuménique et les Principautés roumaines. Droit nomocanonique et idéologie politique (XIVe-XVe siècles)*, vol. I, teză de doctorat, Paris, 2005 (= D.-I. Mureșan, *Patriarcat*), p. 112-115; Al. Simon, *Moldova*, p. 9-11; dacă Moldova a ascultat Avignon-ul după ce Lituania a revenit Romei, o asemenea opțiune politică ar fi fost o mare greșeală. Un contact mai devreme de 1382 nu este de acceptat datorită suzeranității lui Ludovic și legăturilor dintre el și Andrei. Totodată, când îi vorbea despre presiunile Avignon-ului, Bonifaciu IX îi amintea lui Andrei că știe ce suferințe a îndurat din cauza atacurilor lituanienilor păgâni (probabil este vorba despre evenimentele din 1377), ceea ce pare să indice că el a rezidat ceva vreme la Siret. Înainte de a atinge și subiectul condițiilor politice din preajma Sucevei, este de semnalat și că deplasarea capitalei moldave de la Siret la Suceava apare, pe criterii arhitectonice (inclusiv surpatul și controversatul edificiu de la Sf. Dumitru), să fi avut loc prima dată catolic, viitorul lăcaș al mitropoliei moldave fiind o biserică catolică, adaptată ritului răsăritean, prin adosarea unui pronaos, practic imediat după încheierea lucrărilor la fundația „porțiunii catolice” a Mirăuților (Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții: Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1989, p. 64-67; idem, în *Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în *MI*, s.n., XXXVII, 2003, 3/432, p. 20-25).

noul mamut catolic. Moldova era blocată. În lumea catolică, tot mai mult a Romei, ea nu prea mai avea șanse de izbândă. Totuși, Roma nu dorea să renunțe la ea. Urban VI s-a opus mutării lui Andrei, care, în mod cel puțin simbolic, însemna preluarea firului roșu stabilit între papalitate și Siret la 1370 de noul ducat catolic. Dar, legătura dintre Moldova și patriarhia ecumenică de Constantinopol, foarte probabil interesată, la modul manifest, chiar din 1370, de statul est-carpătin, fusese deja stabilită, de pe la 1386²⁴.

II.2. Întinderea orientală

Un rol semnificativ în soarta legăturii dintre Moldova și Constantinopol s-ar putea să-l fi jucat genovezii. Aceștia erau puternic implicați în afacerile și luptele interne ale scaunelor de pe Bosfor, atât cel imperial cât și cel patriarhal. În 1387, însă, pierduseră mult din influența exercitată asupra patriarhiei, din cauza revenirii lui Nil la conducere²⁵.

Aproape în paralel cu venirea lui D'Orto și D'Auria la Cetatea Albă, al cărei scaun episcopal ortodox a fost redescoperit, după aproape un secol de tăcere a surselor, și folosit, „prin transfer”, pentru impunerea „mitropoliei moldave”, Ioan V îl trimitea pe Ciprian Țamblac, mitropolitul Kievului, cu drepturi asupra mitropoliei Haliciului, sub a cărei autoritate ecleziastică se găsea aria dintre Nistru și Carpați, cu o misiune specială în Răsărit. În final, lucrurile nu evoluau nici în plan ortodox în favoarea Moldovei²⁶.

Bizanțul avea mare nevoie de fostul ortodox Vladislav, deja în relații amicale cu Ciprian. Nici Genova nu-și putea permite să riște acționând deschis contra lui Vladislav, cât timp și Vitold, vărul său, părea sub controlul regelui. Nici nu mai putea jongla „prin” Caffa cu situația din est. Aici influențase și numirile ierarhilor *greci*, ale mitropoliților pro-moscoviți „de la Kiev”, precum acel mitropolit, fără nume, poate Pimen, succesorul lui Mitjai, transportat de cafezi, probabil de la Constantinopol la Caffa (1381)²⁷.

²⁴ Jean Darrouzès, *Les régestes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I-6, *Les actes de Patriarches. Les régestes de 1377 à 1410*, Paris, 1979, nr. 2804, p. 451, nota 3; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. IV, *Scriptori și acte bizantine, secolele IV-XV (= FHDR)*, editat de Horațiu Mihăilescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Șerban Tanașoca, Teodor Teotoi, București, 1982, XLV, „Actele patriarhiei din Constantinopol”, nr. 34, p. 233; sunt trimeri-indicatori (în special) pentru situația istorică și istoriografică.

²⁵ S. Mesanović, *John VII Palaiologos in Thessalonika*, în „Byzantinos Damos”, Athenes, VIII-IX, 1995-1997, p. 75-94; John L. I. Fennell, *A History of the Russian Church to 1448*, London/New York, 1995, p. 158.

²⁶ ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226bis, c. 390^f (15 aprilie; 2 mai [1387]); Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta patriarchatus constantinopolitani. MCCCXV-MCCCCII. E codicibus manu scriptis Bibliothecae Palatinae Vindobonensis*, vol. II, Vindobonae, 1862, nr. 393, p. 98-99 (29 mai 1387); Mihail Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare (= Documente moldovenești)*, vol. II, [1438-1456; 1387-1456], Iași, 1932, nr. 162-163, p. 599-603; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425: A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, 1969, p. 112-117; Dimitri Obolensky, *A Philorhomaïos Antropos: Metropolitan Cyprian and Kiev and All Russia (1375-1406)*, în „Dumbarton Oaks Papers”, XXXII, 1978, p. 77-98; Lydia Cotovanu, „Alexis de Kiev et de toute la Russie” – „Hyacinthe de toute la Hongrovlachie”: deux cas parallèles? *Quelques précisions autour des relations ecclésiastiques de Russes et des Roumains avec Byzance Crépusculaire (XIV siècle)* (= L. Cotovanu, Alexis), în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 531-554; D.-I. Mureșan, *Patriarcat*, vol. I, p. 114-118; forțând nota, cum Ioan V era adversarul lui Ioan VII, favoritul Genovei, misiunea lui Ciprian ar putea fi privită și ca și o reacție, inclusiv, la necunoscuta, în conținut, solie cafeză de la Cetatea Albă. Ciprian era omul lui Filotei, adversar hotărât al influenței genoveze și suporter al lui Ioan V, înlocuit pe tronul patriarhal de Macarie. Din 1381, patriarh a fost Nil, care, deși adversar al lui Macarie (acesta-i luase locul lui Filotei și va reveni, ca patriarh, în 1390), a continuat să-l atace pe Ciprian, ca escroc, lucru asupra căruia a revenit totuși, pare-se, după 1386. Din 1389 (și, cu o întrerupere, semnificativă însă, la venirea la putere a lui Ioan VII, până în 1391), patriarh a fost Antonie IV, care l-a sprijinit considerabil pe Ciprian. El îi lua locul lui Macarie, om al Genovei, care, contra lui Ciprian, mitropolit al Kievului, din 1375, îi numise ca mitropoliți ai ariei ruse pe Mitjai (†1380) și Pimen (†1389), ambii înmormântați în Pera.

²⁷ ASGe, S.G., *Caffae-Massaria*, reg. 590/1226, c. 66^v (2 ianuarie 1382, pentru 8 februarie 1381); din păcate nu am putut găsi „corespondentul” acestei mențiuni deteriorate și greu lizibile. Date fiind posibilitățile

Moscova era înconjurată de tătari, teutoni, lituanieni. Era o limitare semnificativă a capacității ei de intervenție în favoarea Moldovei a cărei, mai mult decât teoretic, aliată era. Țara Românească, în mod firesc „neinteresată” de un stat moldav catolic, nu putea, sau nu voia, din cauza problemei culoarului dintre Oituz și Gurile Dunării, să intervină în favoarea Moldovei. Este un lucru cu atât mai greu de spus, cu cât soarta celui de-al treilea stat *valah*, poate tot de legitimitate, dacă nu doar de orientare, catolică, din 1374, este necunoscută, nefiind imposibil ca el să fi fost deja înghițit de Moldova²⁸.

În vest, Ungaria, recăutată de Caffa ca parteneră (1386), pierduse Haliciul. Era încă prea slabă, deși Sigismund de Luxemburg a reușit să se impună ca rege (1387). Era și poate prea nepopulară la nivelul elitei moldave, pentru ca ea să poată fi opusă, la acea dată, cu șanse de succes, puterii jagiellone. Petru I a luat „astfel” drumul Lvovului²⁹.

Între timp, se agrava o problemă care avea să se răsfrângă, atât direct, sub Roman, în special, cât și indirect, prin Buda, Genova (Caffa) și Bizanț, asupra statului moldav în anii 1390. Expansiunea otomană, sub Murad I și Baiazid I, a obligat puterile regiunii să-și gândească strategia sudică în primul rând prin raportarea la ea. În cazul Bizanțului, s-ar putea spune că întreaga sa politică a avut, din anii 1380-1390, o condiționare otomană la bază. Prin acordul din 1387 cu Murad, Genova părea cu un pas înaintea „vecinilor”³⁰.

III. Un excurs

În 1391, la cererea oficială a fraților Balc (*Baliță*) și Drag (*Dragoș*), magnați *valahi* ai regatului ungar, exprimând atât interesele acestora, cât și cele ale lui Sigismund de Luxemburg, patriarhia ecumenică a ridicat mănăstirea din Peri, ctitorie a Drăgoșeștilor, la rang de stavropighie. Centrul monastic, supus direct patriarhiei, exercita importante funcții eclesiastice la nivel nord-transilvan, „pe baza” domeniilor Drăgoșeștilor, și maramureșean. Cea mai semnificativă dintre funcții era însă, de departe, tutela pe care egumenul de la Peri o exercita în caz de vacanță episcopală/mitropolitană la Halici, centru de care ținea și fragila structură eclesiastică ortodoxă a Moldovei³¹.

Era o lovitură puternică dată uniunii conduse de Vladislav II Jagiello, în relația cu teritoriile ortodoxe ale Rusiei Roșii și, prin ricoșeu, în relația cu aria kieveană, dar mai

deschise de aceasta, consider însă necesară semnalarea ei. Vezi F. Solomon, *Politică și confesiune la început de ev mediu moldovenesc*, Iași, 2004, p. 128; J. Meyendorff, *Rise*, p. 240-241; L. Cotovanu, *Alexis*, p. 552-553.

²⁸ Orientativ: Constantin Cihodaru, *Formarea hotarului dintre Țara Românească și Moldova*, în *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice [Omagiu profesorului David Prodan la 80 de ani]*, coordonatori Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p. 80-92; Francisc Dvornik, *Slavii în cultura și civilizația europeană*, București, 2001, p. 201-202; Al. Simon, *Moldova*, p. 14-18, 21-24.

²⁹ Joseph Pfitzner, *Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann*, Brünn, 1930, p. 98, 169; Gabriella Airdi, *Un ambasceria a Zara nel 1386-1387*, în „Miscellanea di Studi storici”, Genova, I, 1969, p. 137-202; Al. Simon, *Formele și realitățile genezei statale românești*, Cluj-Napoca, 2002, p. 343-345, 353-358; J. Meyendorff, *Rise*, p. 240-241; eventualele speranțe eclesiastice (cele politice și la Alexandru Iordan, *Les relations culturelles entre les Roumains et les Slaves de Sud. Traces des voievodes roumains dans le folklore balkanique*, Bucarest, 1938, p. 33-35, 43) est-carpatine ale Țării Românești erau anulate de o apariție a unei mitropolii moldave.

³⁰ O privire de ansamblu este oferită în *A History of the Crusades*, general editor Kenneth M. Setton, în volumele III, *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, edited by Harry W. Hazard, Madison, 1975, respectiv VI, *The Impact of the Crusades on Europe*, edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour, Madison, 1989, de paginile lui Deno Geanakoplos, *Byzantium and the Crusades, 1354-1453*, vol. III, p. 81-82; Halil Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451*, vol. VI, p. 241-242, și sinteza lui K. M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)* (= „Memoirs of the American Philosophical Society”, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII), vol. I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, 1976, p. 393-399.

³¹ Vezi *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-34, p. 230-233; Ion I. Nistor, *Legăturile cu Ohrida și Exarhatul Plaiurilor*, în *AARMSI*, s. III, t. XXVII, 1945, p. 18-20; vezi și discuțiile pe marginea Perilului și Haliciului în anii 1390 din *SMIM*, XX-XXI, 2002-2003 (intervențiile lui Șt. Andreescu, Daniel Barbu și Ș. Papacostea).

ales Moldovei lui Petru I ori deja a lui Roman I. Drăgoșeștii nu renunțaseră la drepturile lor voievodale est-carpătine, la fel și Sigismund la vechea suzeranitate angevină asupra Moldovei. Ambele interese politice primiseră consistență ortodoxă prin rangul acordat mănăstirii de la Peri, prin contestarea constantinopolitană la care era supusă alegerea lui Iosif și Meletie drept episcopi pe teritoriul Moldovei, Iosif cel puțin fiind și „etichetat drept *serbopiskopos* (era o acuzație gravă, mai ales după refacerea relațiilor dintre patriarhia de la Peč – doar arhiepiscopie, din punct de vedere constantinopolitan prin acest acord de la 1375 – și patriarhia ecumenică)³².

III.1. De la Peri la Genova

Patriarhia ecumenică dăduse curs cererii Drăgoșeștilor pe fondul apropierii, cu certe și evidente implicații unioniste, dintre Buda, sprijin al papalității de la Roma, și Constantinopol. Sigismund de Luxemburg era văzut drept singurul monarh care putea determina o amplă acțiune cruciată pentru despresurarea capitalei bizantine. Mult mai tolerant decât predecesorul său, Ludovic I, Sigismund pare să fi contribuit și mai mult la organizarea ortodoxă, nord-sud, a ținuturilor răsăritene ale Regatului Ungariei³³.

Intrat sub suzeranitate ungară (1391-1392), alianța Cracovia – Suceava – Curtea de Argeș (1390-1391) dovedindu-se, rapid, neviabilă, Mircea I cel Bătrân a primit, sigur înainte de 1401 și s-ar putea chiar înainte de acordul din 1395 cu Sigismund, prin intermediul mitropolitului Ungrovlahiei, *exarh al plaiurilor*, de la patriarhia ecumenică drepturi ortodoxe asupra spațiului intracarpatic. Din punct de vedere teritorial, drepturile se întindeau de la ducatele ardelene ale lui Mircea, până la limita sudică a ariei de autoritate a stavropighiei de la Peri. Poate chiar mai mult ca în cazul Periului, drepturile nu pot fi scoase din contextul antiotoman al acordării lor, în care, în principiu, Moldova Bogdăneștilor era mai puțin utilă patriarhiei decât Ungaria ori decât Țara Românească³⁴.

Cele două state s-au dovedit rapid folositoare, pentru a folosi strict perspectiva ierarhică și utilitară a Bizanțului asediat. La sfârșitul lui 1391 și, mai ales, în primăvara și vara lui 1392, Mircea cel Bătrân și Sigismund de Luxemburg au lovit în forță pozițiile otomane de la linia Dunării. Regele s-a angajat și într-o campanie pe vechile teritorii sârbești și bosniace. Aparentele succese obținute erau însă și foarte costisitoare³⁵.

³² *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-66, p. 270-271; vezi și interpretările lui Răzvan Theodorescu, *Implications balkaniques aux débuts de la Métropole de Moldavie. Une hypothèse*, în *RRH*, XXV, 1986, 4, p. 267-286.

³³ Ferenc Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapesta, XXXIII, 1979, 1, p. 71-82; Ș. Papacostea, *Bizanțul și cruciata la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al XIV-lea*, în *AARMSI*, s. IV, t. XV, 1990, p. 139-154; idem, *Byzance*, p. 139-141; P. Engel, *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387-1437)*, în „Századok”, CXXVIII, 1994, 2, p. 273-287; Virgil Ciocîltan, *Înțelesul politic al „minunii” Sfântului Nicodim de la Tismana*, în *SMIM*, XXII, 2004, p. 155-159; P. P. Panăitescu, *Mircea*, p. 232-237, 239-240.

³⁴ *DRH*, D, vol. I, nr. 74, p. 121; nr. 76-79, p. 123-129; *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-63, p. 266-267; Ioan-Aurel Pop, *Autoritatea domnească și întinderea teritorială a Țării Românești în timpul lui Mircea cel Bătrân (1386-1418)*, în *SUBB*, XXXI, 1986, 2, p. 3-14; C. Cihodaru, *Relațiile dintre Țara Românească și Moldova în timpul domniei lui Mircea cel Mare*, în *Marele Mircea Voievod*, coordonator Ion Pătroiu, București, 1987, p. 200-205; Marius Diaconescu, *The Relations of Vassalage between Sigismund of Luxemburg, King of Hungary, and Mircea the Old, Voivode of Wallachia*, în „Medievalia Transylvanica”, Satu Mare, II, 1998, 2, p. 245-282; atenta delimitare nord-transilvană a ariei de autoritate a Periului, dincolo de ce ar fi putut îngădui doar amplasarea domeniilor Drăgoșeștilor, în august 1391, pare să ceară existența, măcar ca proiect patriarhal, a unei delimitări similare pentru partea sudică a Transilvaniei (probabil, ea este ulterioară verii lui 1391, întrucât, în iulie, acordul dintre Mircea I și Vladislav II păstra clauza anti-ungară din 1390).

³⁵ Ilie Minea, *Principatele Române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București, 1919, p. 42-45; Viorica Pervain, *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria la sfârșitul secolului XIV*, în *AIAC*, XVIII, 1975, p. 91-92;

Imediat după finalul campaniei ungare de la sudul Dunării (septembrie 1392), s-a încheiat, prin mediere genoveză, primul acord ungaro-otoman cunoscut între Buda și Adrianopole. În octombrie, solul otoman revenea acasă prin Genova, de la care primea bogate daruri. Era marele început al „colaboraționismului genovez”. Deși de relativ scurtă durată și formală, înțelegerea dintre Baiazid I și Sigismund s-a repercutat asupra relațiilor dintre Buda și Bizanț, inclusiv la nivel ecleziastic moldav, după cum pare să o indice evoluția relațiilor dintre Suceava și Constantinopol înainte de anii 1394-1395³⁶.

III.2. De la Constantinopol la Suceava

Din 1391, patriarh de Constantinopol era din nou Antonie (IV), după scurta sa păstorire dintre anii 1389-1390. Nu foarte agreat de către genovezi, spre deosebire de predecesorul său Macarie, Antonie IV „tolerează” situația moldavă, mulțumindu-se, s-ar părea, să o adapteze reglărilor de conturi de la Constantinopol, în primul rând, dar și situației moldave. Este posibil ca Antonie să-l fi înlocuit pe Teodosie, omul lui Macarie, cu Ieremia ca mitropolit al Moldovei. Cu toate acestea, atitudinea nu garantează liniștea moldavă a patriarhiei. Dar, până la 1394-1395, patriarhia ecumenică, care, prin Antonie, dăduse naștere stavropighiei din Peri, nu pare să reacționeze dur împotriva situației³⁷.

Fără a specula pe tema relațiilor pe care, în condiții amiabile, Iosif și Meletie ar fi trebuit să le aibă cu mitropolitul numit de patriarhie ori vizavi de modul în care ei ar fi putut fi acceptați de ea ca episcopi, explicația pare să se afle, în special, în aria otomană. Constantinopolul tocmai fusese asediat pentru prima dată de către otomanii lui Baiazid (1391). Abandonul, dovedit apoi temporar, al lui Sigismund, la sfârșitul lui 1392, era un motiv puternic ca patriarhia să reducă presiunea așezată, cel puțin cea pusă prin Peri, asupra Sucevei. Concomitent, o relație amicală cu Genova era tot mai greu de păstrat³⁸.

Ulterior, apropierea antiotomană dintre Sigismund și Roman I (1393-1394) trebuie să fi jucat și ea un rol important în menținerea unei relative normalități între Suceava și Constantinopol. S-ar putea ca această apropiere, coroborată cu problemele Bizanțului, să-l fi determinat pe Roman (mai probabil, decât pe Ștefan I) să forțeze nota în relația cu patriarhia, prin respingerea dură (alungarea) a mitropolitului Ieremia. Cert este însă că, în primăvara-vara lui 1395, după eșecul relativ al campaniei moldave a lui Sigismund, când Ștefan I, cu sau fără mediere polonă, s-a apropiat de sfera otomană de influență, patriarhia a cedat, parțial din intransigență, arătându-se dispusă să accepte un protopop, pe Petru, din Moldova, nu *pe falșii episcopi*, și să ridice anatema aruncată asupra țării³⁹.

P. Engel, *A török-magyar háborúk első éve 1389-1392*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, Budapest, s.n., XLV, 1998, 3, p. 562-567; este de precizat că multe surse în circulație au fost doar rezumate.

³⁶ ASGe, Antico Comune, *Ambasciatorum Expensae*, reg. 22, c. 75^r, 188^r (15 octombrie 1392); cf. Kate Fleet, *European and Islamic Trade in Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999, p. 152 (vezi și p. 134-141); pentru context, vezi J. Gill, *Genoa*, p. 68-70; T. Ganchou, *Jean*, p. 381-383.

³⁷ *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, p. 232-241; Donald M. Nicol, *The Confessions of a Bogus Patriarch: Paul Tagaris Palaiologos, Orthodox Patriarch of Jerusalem and Catholic Patriarch of Constantinople in the Fourteenth Century*, în „Journal of Ecclesiastical History”, Cambridge, XXI, 1970, p. 289-299; D. Obolensky, *A Late Fourteenth Century Byzantine Diplomat: Michael, Archbishop of Bethlehem*, în *Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev*, éditeur S. Dufrenne, Paris, 1979, p. 299-315 (s-ar părea însă că, destulă vreme, Periul a fost singurul mijloc de presiune moldavă al patriarhiei).

³⁸ *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-47, p. 242-243; nr. XLV-49, p. 248-249; nr. XLV-66, 67, p. 268-277; Aurel Decei, *Deux documents turcs concernant les expéditions des sultans Bayazid Ier et Murad II dans les Pays Roumains*, în *RRH*, XIII, 1974, 3, p. 395-413; idem, *Expediția lui Mircea cel Bătrân împotriva acinguiilor de la Karinovasi (1393)*, în idem, *Relațiile româno-orientale*, ediție V. Ciociltan, București, 1978, p. 144-145.

³⁹ *Hurmuzaki*, vol. I-2, nr. 316, p. 374-375; *Documente moldovenești*, vol. II, nr. 166-167, p. 609-615; *FHDR*, vol. IV, nr. XLV-47, 48, 49, 50, p. 242-251; *DRH*, D, vol. I, nr. 86-87, p. 134-141; Radu Manolescu,

Mai mult este foarte greu de spus în acest subiect. Ar fi o forțare suplimentară. În plus, situația internă moldavă, nu doar cea din Cetatea Albă cu al ei scaun episcopal, colonia geneveză, intrată recent „sub protectorat moldav”, ci chiar cea „din” Suceava, fiind foarte tulbură. S-ar părea că, inclusiv în imediata vecinătate a nucleului domnesc al noii capitale, existau condițiile necesare pentru ca patriarhia să blocheze autoritatea domnească, prin crearea unei stavropighii. Aceasta spune „totul” despre anii 1390⁴⁰.

Un an

Cu „binecuvântarea ortodoxă” a Bizanțului, prin prezența lui Ciprian, Petru I a trebuit să se închine lui Vladislav I Jagiello la Lvov în toamna lui 1387. Nu știm dacă lui Petru îi fusese acceptată cererea de creare a unei mitropolii a Moldovei. Până spre 1390-1391, când această creație a corespuns și dorinței de control a lui Vladislav asupra ortodocșilor din „partea polonă” a uniunii sale statale și asupra Moldovei, ca entitate sufragană a Haliciului, când la Constantinopol a venit la putere Ioan VII, iar Genova a avut un cuvânt important de spus în afacerile statului și ale patriarhiei, este greu de stabilit dacă o mitropolie a *Russo-*, *Mavro-* și apoi *Moldovlachiei* a existat, altfel decât, în special, pentru a limita înfrângerea moldavă consfințită la Lvov. În urma dezagregării sistemului politic angevin și pe fondul crizelor traversate de către puterea tătară și de către stăpânirea lituaniană, Moldova pare să fi mers la marele câștig regional (1382-1384). Treptat, noile evoluții statale i-au pus în joc existența ei ca stat (1385-1388)⁴¹.

Pe lista dualităților geneveze, Chilia – Licostomo, Asprokastron – Maurocastro, reale ori presupuse, ultima afirmație este una dură. Totuși, 1387 nu este un an ca oricare altul. De el a depins, în mai mare sau mai mică măsură, soarta politică, puterea economică și structura ecleziastică a Moldovei pentru cel puțin 60 de ani. Iar arhivele medievale n-au fost încă închise, poate pentru că, destul de frecvent, nu au fost cu adevărat deschise⁴².

Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395), în *AUB, Istorie*, XV, 1965, p. 65-72; Octavian Iliescu, *Vlad Ier, voivode de Valachie: le règne, le sceau et les monnaies*, în *RRH*, XXVII, 1988, 1-2, p. 97-104; P. P. Panaitescu, *Mircea*, p. 283-287, 305-306; D.-I. Mureșan, *Nicopolis*, p. 180-185, 193-194.

⁴⁰ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 112-116; Leon Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova (1387-1421)*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 156, fig. 17; Matei Cazacu, *A propos de Iașco de Suceava: entre le mythe et la réalité*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coordonatori Gabriel Bădărău, Leonid Boicu, Lucian Nastasă, Iași, 1994, p. 97-105; Șt. Andreescu, *Note despre Cetatea Albă*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 75-76.

⁴¹ D. Obolensky, *A Byzantine Grand Embassy to Russia in 1400*, în „Byzantine and Modern Greek Studies”, Oxford, IV, 1978, p. 123-132; în martie 1390, Ciprian, impus în final ca *mitropolit al Kievului și Haliciului*, a intrat în Moscova, cea care se opuse anterior acțiunilor sale, el câștigând astfel o putere care nu-l mai făcea probabil controlabil de către Vladislav, fapt pentru care acesta (profitând poate și de faptul că, în 1390, Macarie redevenise ca patriarh legitim și urma, conform reglementărilor sinodale din acea vară, să rămână așa până la moarte, când tronul trebuia să-i revină, tot în virtutea acestor reglementări, lui Antonie IV) a cerut, în 1391, instalarea unui nou mitropolit de Halci, Ioan de Luck, după ce predecesorul său, Antonie, murise. În ceea ce privește data apariției oficiale a mitropoliei, dacă nu avem de a face cu o simplă politețe ori cu o reminiscență a statului monarhic catolic a lui Petru, calitatea de *princeps* (indiciul de manual al calității de monarh, în lumea catolică) dată lui și lui Mircea cel Bătrân, ca și lui Vladislav Jagiello (deși, spre deosebire de cel din urmă, rege, stăpânitorii români au titlul, în fapt, administrativ, doar de voievod), în proiectul de tratat de la Radom, din 10 decembrie 1389 (*Hurmuzaki*, vol. I-2, nr. 258, p. 315; Al. Simon, *Moldova*, p. 32, nota 61; C. Delacroix-Besnier, *Dominicains*, p. 32, 198), ar putea indica o legitimare ortodoxă a Moldovei, prin instituirea unei mitropolii a Moldovei, înainte de sfârșitul lui 1389. Desigur, este o altă discuție care necesită date suplimentare, poate începând cu „transportul cafeze de mitropolii”.

⁴² Ș. Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în *RI*, s.n., V, 1994, 11-12, p. 911-916; O. Iliescu, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la Mer Noire*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 229-259; Petre Diaconu, „*Kilia et Licostomo*”, un faux problème de géographie

După 17 ani

Articolul trebuia să apară în numărul XLIII (2006) al „Anuarului Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, care a devenit numărul XLIII-XLIV (2006-2007) din rațiuni care țin deja de istoria recentă – și nu una pozitivă – a istoriografiei române. Materialul era perechea timpurie a unui studiu care a și fost publicat în pomenitul număr al „Anuarului”⁴³.

Poate că două texte de același autor erau prea mult în același număr, iar, evident, articolul intrat la tipar era mai important (în el se găsea prima scrisoare din corespondența monarhică a lui Ștefan cel Mare identificată și editată după peste șapte decenii de la publicarea de către P. P. Panaitescu a scrisorii domnului către Cazimir al IV-lea Jagiello din 1 ianuarie 1468⁴⁴). Poate că alte rațiuni au stat la baza omiterii articolului (acestea ar lămuri în mod cert cititorul în legătură cu mulțumirile din finalul materialului din 2006⁴⁵).

Oricum va fi fost, studiul a fost uitat și socotit pierdut (inclusiv de către autor), până când a fost regăsit – cu mare șansă – într-un vechi e-mail dintr-o și mai veche adresă de e-mail. Șansa a fost cu atât mai mare cu cât două articole recent apărute îmi reatrăseseră atenția asupra subiectului caffeez (foarte relevant, poate, inclusiv în contextul geopolitic actual)⁴⁶.

Am întocmit astfel prezenta notă pentru a contextualiza materialul publicat acum, la aproape două decenii de la redactarea sa. Deoarece nu am intervenit în micul text al unui doctorand de 27 de ani (cu ale sale „specificități”), mai adăugăm câteva observații.

Nu a trecut bine un an de la predarea materialului de față și noi date privind relațiile dintre domnii Moldovei (Ștefan al II-lea în acest caz) și potențații genevezi din Răsărit au apărut și au fost publicate tot de către același autor⁴⁷. Deși priveau tulburii ani

historique, în „Il Mar Nero”, II, 1996, p. 236-259; pentru ce mai este tot la Genova, în arhive, amintim, pentru anii 1462-1467, legat de încă neclara poziție a Țării Românești, a lui Radu cel Frumos și a captivului Vlad Țepeș (vezi, sub 1464, și *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI, 1458-1473, herausgegeben von Gustav Gündisch, Bukarest, 1981, nr. 3389, p. 192; nr. 3400, p. 200), că, pe data 1 martie 1463, un *ambasatore Veladi vaivode* era probabil încă în Caffa (ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1249 [-1], 1463, c. 171; 1 martie 1463). Mențiunea a fost semnalată, cu identificarea lui Vlad cu Vlad Dracul, tot de către G. G. Musso, *Il tramonto di Caffa genovese*, în idem, *Cultura*, p. 206, 219, nota 15; studiu publicat inițial în *Miscellanea di storia ligure in memoria di Giorgio Falco*, Genova, 1966, p. 311-339 (ulterior, am regăsit informația, împreună cu alte date din anii 1462-1463, publicate într-un mod discutabil, și nefolosite, nici de editor, în N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, vol. III, București, 1898, p. 39-41; în ceea ce privește doar situațiile de la trecerea dintre secolele XIX și XX, numărul „scăpărilor” editoriale și arhivistice „interesante” de la Genova și Veneția este mai mare). Șirul mențiunilor, din același articol, nu s-a încheiat, ceea ce arată, pe de altă parte, și cât de mic a trebuit să fie efortul autorului rândurilor de față. Mai precizăm astfel că, pe 11 martie 1465, după cucerirea Chilieii, solul lui Ștefan cel Mare era la Caffa, iar, prin banii dați acestuia, Caffa era departe de a manifesta ostilitate față de acțiunea moldavă: ASGe, S.G., Sala 34, *Caffae-Massaria*, reg. 590/1246, 1465, c. 15 (LXIII). În aceste condiții, nu putem încheia fără a menționa că, pentru ajutorul acordat în realizarea acestui material, suntem îndatorați profesorilor Alfonso Assini, Giuseppe F. Felloni Lauro Grassi, Ioan-Aurel Pop, Roberto Sinigaglia și colegului Dan-Ioan Mureșan.

⁴³ *Domnul Moldovei și regii Ungariei la 1490. Un document de la Ștefan cel Mare*, p. 15-36.

⁴⁴ *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în *AARMSI*, seria a III-a, IV (1933-1934), p. 61-80, la p. 63-68.

⁴⁵ Motiv pentru care trimitem la nota explicativă a studiului nostru (din 2005): *Gibt es eine orthodoxe Form von Terra Christianorum? Über die Orthodoxen in Ungarn und die Katholiken in der Moldau in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhundert*, în „Corviniana. Acta Musei Corvinensis”, XIV (2021), p. 29-46.

⁴⁶ Alessandro Flavio Dumitrașcu, *Din nou despre ambasada geneveză în Moldova din 1386: primii pași către un tratat?* și Andrei Mirea, *Moldavia and Caffa during the fifteenth century. New Sources and interpretations*, în *RI*, n.s., XXXII (2021), 4-6 [2023], p. 245-252, 267-298.

⁴⁷ *Porturile Moldovei. Ștefan II, Iancu de Humedoara și Murad II în documente italiene (1444-1446)*, în *AȘUI, Istorie*, n.s., LII-LIII (2006-2007) [2008], p. 7-25.

1440 din istoria Moldovei, informațiile (de subliniat: din arhiva milaneză) trimiteau spre raporturi mult mai vechi, în care un loc special îl ocupase unul dintre trimișii genovezi la Petru I (1387): Illario Doria (D'Auria), politicianul intrat în familia împăratului Manuel al II-lea Paleologul⁴⁸. Așteptările exprimate în 2006 erau (corect spus: păreau) să fie depășite.

Drumurile subsemnatului nu au mai dus însă spre Genova. Ceea ce a apărut ulterior s-a legat – cel mai adesea tangențial – de supușii republicii ligure, cu a sa specială Caffa, pe temeiul altor arhive⁴⁹. Din acest motiv, spre – sigur – nemulțumirea noastră, puține ar fi de adăugat în legătură cu subiectul anului 1387 în istoria Moldovei⁵⁰. Amintitele recent apărute articole ne arată totuși – încă o dată – că arhivele genoveze nu au fost „epuziate”⁵¹.

CAFFA AND MOLDAVIA IN 1387: ON SOME GENOESE ENTRIES
(Summary)

Keywords: Caffa, Moldavia, Poland (-Lithuania), Byzantium, Peter I of Moldavia, Wladislaw II Jagiello, Manuel II Palaiologos, Illario D'Auria (Doria), trade, fealty, warfare, statesmanship.

The Caffese embassy of Carollo D'Orto and Illario D'Auria (Doria) to voivode Peter I of Moldavia represents one of the most interesting and elusive moments in the poorly documented genesis of the Wallachian principality, risen between the Oriental Carpathians and the Black Sea. Since the late 1960^s, the embassy was dated to mid-1386. The analysis of the Caffese register in which the expenses of the embassy were recorded as well (an analysis triggered by an apparently discordant Genoese entry) shows however that the embassy did not take place in 1386, but a year later, in 1387.

The Caffese envoys, one of the them (Doria) being the future *gambros* of Emperor Manuel II Palaiologos, came – via Cetatea Albă – to the court of Peter I on the eve of the oath of fealty sworn in September 1387 by the voivode to Wladislaw II Jagiello, king of Poland and duke of Lithuania. The oath was blessed by Cyprian, metropolite of Kyiv, and Manuel II's special emissary in the East.

The consequences of the re-dating are evidently manifold and require additional researches. This situation is partially due to the fact that the now published article was authored seventeen years ago.

⁴⁸ Thierry Ganchou, *Ilario Doria, le gambros génois de Manuel II Palaiologos: beau-frère ou gendre?*, în „Revue des Etudes Byzantines”, LXVI (2008), p. 71-92.

⁴⁹ De exemplu: *Anti-Ottoman Warfare and Crusader Propaganda in 1474: New Evidences from the Archives of Milan*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XLVI (2007), 1-4, p. 25-39; *The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa*, în „Istros”, XVIII (2011), p. 383-396.

⁵⁰ Câteva date contextuale pot fi găsite în Adrian Ioniță, Beatrice Kelemen, Al. Simon, *AL WA. Prințul Negru al Vlahiei și vremurile sale (= Minerva, III, 14)*, Cluj-Napoca, 2017, p. 452-461, 620 (nota 607).

⁵¹ De asemenea, nici vechile surse nu au fost complet „epuzate” (Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și regii jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387-1526)*, Târgoviște, 2023, p. 44-49).